

Lotsen Casper Mathesson och ostindiefararen Götheborg – år 1745

Särtryck ur tidningen Släkthistoriskt forum, nr 5 för 1995

På Brännö, en ö i havet utanför Göteborg söder om Göta älvs mynning har jag mina rötter. Här har funnits en station för lotsar, känd under namnet Brännö-Vinga lotsplats. Vinga är en holme längst ut i skärgården och namnet Brännö-Vinga kommer sig därav att lotsarna på Brännö skulle bli a:

"stadigt hålla vakt vid Wingarne (=Vinga) och lotsa de ifrån Sjön därhän ankommande opp till Staden (= Göteborg)"¹

Många av mina förfäder har varit lotsar och jag letar i arkiv och bibliotek efter uppgifter om dem och deras liv. I tanke att det kan vara av allmänt intresse har jag här skrivit om lotsen Casper Mathesson och ostindiefararen *Götheborg*, det skepp som förläste på sin väg in till staden för i höst jämmt 250 år sedan (ShF 3/89).

Lotsarnas organisation

Som inledning först en kortfattad allmän orientering.²

Lotsarna i äldre tid var inte yrkesutövare i dagens mening. På Brännö var de självägande bönder, vars huvudsakliga näring var jordbruk, jakt och fiske. Lotsyrket var för dem en bisyssla och förblev så långt in på 1800-talet. Därmed inte sagt att det var öppet för var och en att utan bestämd ordning ägna sig åt lotsning för att få en extra inkomst. Det förhöll sig alldeles tvärtom.

Det lotsväsen som kan följas från 1600-talets mitt är en produkt av stormaktstidens Sverige och som sådant noga reglerat. Statliga åtgärder syftar till att trygga tillgången på lotsar för örlogsflottans behov men också för statens behov av kontroll över den merkantila sjöfarten. Handelsfartyg lämnas inte att på egen hand leta sig fram genom skärgården och på så sätt lära känna den. De tvingas anlita lots. (Lotstvang infördes genom 1676 års sjölag.)

Lotseriet är inordnat som en del av rikets sjöförsvaret och lotsens åligganden är detaljerat föreskrivna i förordningar och reglementen. Fel i tjänsten (även om de inte leder till någon skada) betraktas som brott – ej liktydigt med "kriminell" i civil betydelse utan något mycket värre – brott mot krigslydnaden. Lotsen ställs inför krigsrätt och döms efter krigslag d v s efter andra grunder

och till annorlunda straff än vad som tillämpas i civila sammanhang. Några exempel på lotsens uppgifter under 1600- och 1700-talen:

Lotsen skulle

– hålla utkik till sjöss vid de yttersta skären och
– i god tid möta ankommande skepp och farkoster.

Väl ombord var han ansvarig för skepp och gods intill dess de var förda i säkerhet.

Det ankom på lotsen

– att hålla sig med goda och tjänliga båtar samt dugliga segel och redskap,
– att anställa drängar till hjälp men också att lära upp dem för att de skulle bli hans efterträdare,
– att ansvara för utprickning i farlederna och för uppsättning och underhåll av alla märken som underlättade navigationen.

Ordinarie (= behörig) lots blev den som först varit "dräng i lära" därefter tjänat som "utlärdräng" och slutligen avlagt prov om sin kapacitet. Då fick han sin lotsfullmakt och vid närmaste härads- eller rådhusrätt svor han lotseden efter ett särskilt formulär. Därmed var han Kronans lots. Men han erhöll av Kronan varken lön, pension eller annan penningförmån. Lotsens lön bestod i lotslotten, d v s hans andel i de lotspenningar som utbetalades efter utförd lotsning av skeppets befälhavare efter en särskild taxa. Dessa medel gick oavkortade till lotsarna vid lotsplatsen och delades dem emellan i lika lotter.

Lotsens yrke var riskfyllt. Att navigera segelfartyg genom trånga och krokiga farleder var vådliga äventyr. Olyckor inträffade. Här tänker jag nu berätta om när lotsen Casper Mathesson för 250 år sedan lotsade in ostindiefararen *Götheborg* från Vinga till Staden.

Casper lotsar det stora skeppet

Det är den 12 september 1745 om morgonen. På Vinga befinner sig lotsen Casper Mathesson på vakt och från utkiksluckan uppe i den fyrkantiga båken har han siktat ett skepp som närmar sig. Nu skyndar han över klipporna ner mot hamnen i sundet mellan Vinga och Koholmen. Han ropar åt Nils (fingerat namn) – lotsdrängen som håller på att bygga en brygga av stenar vid stranden – att

göra klart för lotsning. Själv går han för att rigga om till rena kläder i den lilla stuga, som förutom båken, är den enda byggnaden på holmen.

Här ute bor ingen. Det är bara lotsarna som kommer och går. Ett lag om fem man är avdelat från lotsarna på Brännö till att passa upp på sjöfarten härute. Tillsammans med sina drängar håller de vakt och lotsar mellan Vinga och Staden under åtta dygn i taget.³

När Casper efter några minuter går i båten med den väntande Nils ombord är han klädd i korttröja och knäbyxor av hemvävd vadmal och med en blångarns-skjorta under tröjan. På benen har han långa grå strumpor, på fötterna skor av smorläder och på huvudet bär han en mjuk hatt.⁴

Luften är klar och det blåser en frisk vind från sydväst. När de lämnat hamnen vid Vinga läggs båten bidevind för styrbords halsar och de fortsätter så en bra bit till sjöss innan de vänder för att genskjuta skeppet. Båten min är visserligen liten men klarar sig bra, tänker Casper. Jag har ju varit ute med den i hårdare vind och grövre sjö än så här.

Konturerna blir allt tydligare av skeppet som kommer emot dem. De ser att det är en gammal bekant som seglade ut här för 2½ år sedan, ostindiefararen *Götheborg*. Snart tar hon upp undersegeln och gigar bramsegeln för att minska farten så att det blir möjligt för lotsen att borda.

Nu är de nära och Casper har lämnat över rodet till Nils. Det stora skeppets förstäv skjuter fram förbi den lilla båtens babordssida och där fattar han tag i det från skeppet erbjudna tåget. Och medan Nils styr ut från sidan av skeppet, klättrar Casper ombord, vig som en apa. "Välkommen ombord lots!" – det glada tillrop som möter honom hinner han knappt uppfatta. För i samma ögonblick han sätter fötterna på skeppets däck fylls luften av kommandorop och gälla visselpipers drillar. Undersegel och bramsegel sätts ånyo och ostindiefararen ökar farten. "Välkommen ombord lots!", hälsar befälet som är samlat på akterdäck. "Tack och välkomna hem!" hälsar Casper tillbaka. Sedan vänder han sig mot vakt-havande officeren som står på kommando-pallen om styrbord. Av honom får han de begärda

beskeden om skeppets storlek och djupgående, om last och destination.

De befinner sig i sjön söder om Vinga och Casper tar över ledningen av skeppet. Han låter sätta kursen ost nor ost till Böttö, därifrån och till Gäveskår ost till syd. Sedan med kurs på Knippelholmarna ost till nord och på Billingen ost till syd.⁵ Seglingen påfordrar hans uppmärksamhet men han ser sig nyfiket omkring ombord, på männen som så länge varit hemifrån. De ser ju glada och förväntansfulla ut, tycker han men också trötta, slitna. Det går undan. Med denna vind och detta väder är det här en nöjsam lek, tänker Casper. Han vänder på huvudet och ser akteröver. Jo, där seglar Nils med båten i kölvattnet, beredd att hämta upp honom när han är klar med lotsningen. Det blir vid Röde Sten när skeppet seglat upp i älvens mjuka och dyiga botten där det skall stanna medan lossning pågår.

Katastrofen

De har hunnit in på Rivöfjorden. Intill nu har seglingen gått lyckosamt, men här tar den en olycklig vändning. Ingen nu levande vet hur det går till eller kan förstå varför det händer. Vind och väder är bästa tänkbara. Casper är en förfaren lots med kännedom om alla grunder och bådar. Han vet förvisso att grundet Hunnebåden strax framför Nya Älvsborgs fästning har djupt segelfarbart vatten på ömse sidor. Likväl seglar ostindiefararen med kurs rakt mot just grundet Hunnebåden och det slutar med en katastrof...⁶

Berget tränger in i skeppet som fylls med vatten och sjunker med aktern före. Casper som ramlat omkull vid den häftiga stöten reser sig upp, men blir stående lamslagen. Det är han som bär ansvaret för skepp och gods och han vet mycket väl vad han nu har att vänta sig. Som från en annan planet hör han kommandoord, uttalade med tordönsstämma. Han känner igen rösten – det är kaptenens. I nästa ögonblick blir han gripen och i en mindre båt förd till Nya Älvsborgs fästning.

Krigsrätten väntar

Casper hålles i förvar på fästningen i väntan på krigsrättens dom.⁷ Under tiden granskas och bedöms det inträffade på annat håll. Den 25 september 1745 behandlas ärendet i Göteborgs rådhusrätt. Befälhavaren och övriga officerare

ombord får under ed avge en skriftlig förklaring till olyckan. Denna handling finns inte bevarad, men det fastslås i rätten att det är lotsen som är skyldig till skeppets förlisning.

Men lotsen sitter i arresten på Nya Älvsborgs fästning och synes märkligt nog inte ha blivit kallad eller rättare sagt hämtad till detta sammanträde. Om han har något att "till sin undskyllan förebringa" får han således aldrig tillfälle att framföra detta till rådhusrätten! Hur olyckan gått till nämns inte i Rättens handlingar, inte ens lotsens namn blir nämnt. Detta är anmärkningsvärt eftersom skrivarna annars är noga med att anteckna de inblandades namn och titlar.⁸

Den 28 september 1745 – 3 dagar efter att ärendet varit före i rådhusrätten – beordras "commenderande officeren på Elfsborg" att låta inställa Casper inför amiralitetsunderrätten (= krigsdomstol) att rannsakas och dömas för "dess begångna brott Wid Ostindiska Compagniets Skiepp *Götheborg* inlotsande".⁹

Eskorterad av soldater från fästningen och i en av dess båtar far Casper några dagar senare uppför älven till Gamla varvet invid Stigberget. De stiger i land vid älvstranden. Bland brobänkar och sliprar letar de sig sedan upp till ingången i varvsområdets sydöstra hörn. Casper "levereras" till vakten av sina följeslagare och tiden fram till rannsakingen tillbringas han i vakthusets arrest.

Krigsrättens handlingar för år 1745 – det år då Casper rannsakas och döms – finns inte bevarade.¹⁰ Det ger sig dock självt hur domen utfaller. När ärendet inte får någon fortsättning i högre rättsinstans¹¹ betyder det rimligen att krigsrätten – i likhet med rådhusrätten – anser att Casper vållat skeppets förlisning.

Straffet väntar

Straffpåföljden går att utläsa i gällande lotsförordning, (som ansluter till sjölagen):
"Men händer en olycka på varjehanda sätt igenom lotsens förseende antingen av oaktsamhet, okunnighet eller fylleri, samt annat slikt hans vållande, vare lotsen om det är ett kofferdiskepp (= handelsfartyg) förpliktat av sin egendom att

ersätta skadan. Orkar han ej botum plikte med gatulopp efter straffordningen".¹²

Casper orkar ej botum. Hans egendom består av ett litet gårdsbruk på Brännö om 1/12 hemman. Det utgör hans modernearv (framgår av bouppteckning efter 1:a hustrun) och dess värde är i dessa sammanhang försvinnande litet. Som det visar sig får han också behålla det (framgår av hans egen bouppteckning).¹³

Den alternativa dom som föreskrives i lotsförordningen är gatulopp. Sannolikt är därför att Casper döms till detta straff. Gatulopp är ett kroppsstraff, vanligt under 1600-talet men därefter borttaget ur civillagstiftningen. I krigslagen däremot kvarstår det fram till 1812. Det är ett straff som utdelas av kamrater – inte av profosser eller skarprättare – och som inte anses vanhedrande.¹⁴

Ett tänkt gatlopp

Jag har en föreställning om ett gatlopp, utspelat vid amiralitetet i Göteborg år 1745¹⁵:

Ute vid Nya varvet ligger ett vakt skepp, en brigantin vid namn *Sjökatten*. Man bereder sig ombord för gatlopp. En styrka om 40 man av besättningen beordras till uppställning på däck i dubbla rader, vända mot varandra och med fri passage om knappt två alnar mellan sig. Daggas delas ut till var och en av männen som eftertänksamt och prövande drar den knutfyllda tågändan genom handen. En kamrat som är dömd till detta straff skall springa i "gatan" mellan leden och för varje gång han passerar skall de ge honom ett slag med daggen. Det gäller att slå med kraft och inte missa. De har befälets ögon på sig och den som medvetet missar sitt slag riskerar att själv få löpa i gatan.

Kamraten – en man med bar överkropp – står framför öppningen till de båda leden, beredd att springa. Hans ansikte – liksom även de övrigas – är allvarligt men beslutsamt. Ingendera har något val, varken den som skall springa eller de som skall slå honom. För dem alla gäller att få detta överstökat, ju förr dess hellre.

En visselpipas drill blir startsignalen. Med huvudet nedhukat ger sig mannen in mellan leden, där daggarna virvlar och viner. För varje

gång de träffar honom känner han en svidande smärta. Den känns outhärdlig och den vill ta kål på honom. Men han ger inte luft åt den, han bara springer, springer...

När han kommer ut på andra sidan stannar han för att hämta andan men bara för ett ögonblick – så vänder han och ger sig in i gatan igen, igen och igen tills visselpipan i en långdragen drill förkunnar att allt är över. Då sjunker mannen ihop på däck medan blod rinner i strömmar över ryggen.

Caspers fortsatta liv

Lotsen Casper Mathesson står upptagen i en lotsrulle från år 1750.¹⁶ Han är enligt rullan 38 år gammal och hans lotsfullmakt är utfärdad den 12 februari 1737. Vid tiden för ostindiefararen *Götheborgs* undergång bör han alltså ha varit 33 år gammal och sedan åtta år tillbaka ha varit Kronans lots.

I påföljande rulla som är från 1752, finns Casper inte med och av en senare anteckning framkommer att han beviljats avsked, knappa 40 år gammal.¹⁷ Detta är anmärkningsvärt såtillvida att redan en lotsdräng var förhindrad att utan goda skäl lämna sin tjänst. Han måste först ansöka hos amiralitetskollegium om avsked och därtill – ett år i förväg – skaffa en annan dräng i sitt ställe. Hårda straff väntade den som inte följde dessa bestämmelser:

"begiver sig någon dessutom ur sin tjänst och

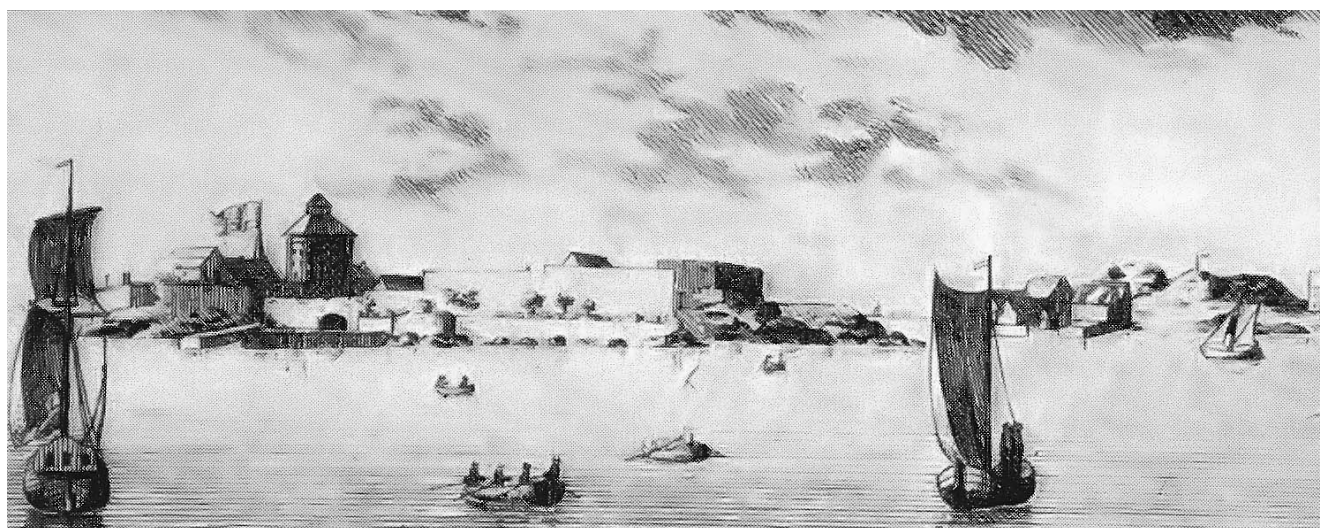
tager sig annan hantering före, plikte första gången med fem gatulopp och andre gången med sju gatulopp och om han tredje gången igen kommer, miste livet, och den som alldeles ur riket sig begiver och bortrymmer, straffas till livet där han ertappas. 18)¹⁸

Casper Mathesson som levde på Brännö 1712 – 1783 är min farmors farfars farfar. Data om honom har redan publicerats.¹⁹ Här skall endast tilläggas att han med säkerhet är son till styrman Mathes Caspersson och hustru Anna Jonsdotter, vilket framgår av bl a fadderskaps- och andra anteckningar om släktskap. Mathes Caspersson kom enligt anteckning i mantalslängden år 1710 till Brännö från Båstad.

Casper Mathessons ryggåsstuga med torvtak, som enligt hans bouppteckning uppfördes under 1:a äktenskapet 1735 - 1759, är markerad på en skifteskarta från 1776.²⁰ Den står ännu kvar på sin ursprungliga plats om än i förändrat skick. Den övertogs av yngste sonen och gick sedan i arv inom denna släktgren tills för några årtionden sedan. Numera användes den som sommarbostad. Stugan jämte omkringliggande boningshus, lador etc – även de med ursprung från 1700-talet – utgör kvarlevor av de gamla lotsgårdarna i Brännö By.

Vraket återupptäcks

Vraket efter ostindiefararen *Götheborg* återupptäcktes 1984. Det blev föremål för marinarknologiska undersökningar och skeppets historia

Vid Nya Elfsborg i slutet av 1700-talet

utforskades. Därvid framkom att den ombordvarande lotsen utpekats som vållande till olyckan men vem han var och på vad sätt han fått stå till svars var länge okänt.

Så påträffades brevet med order om hans inställelse inför krigsrätt och hans namn blev bekant. Därmed blev också – beroende av den knappa tillgången på fakta – hans öde föremål för olika spekulationer. Det kan nu vara på sin plats att påminna om att Lotsverket (sedermera Sjöfartsverket) uppstod som civilt ämbetsverk först 1872, medan lotsväsendet dessförinnan under åtminstone 2¼ sekel var en militär företeelse med allt vad detta innebar.

Lotsarnas historia är dåligt utforskad och mycket litet är skrivet om dem. Till detta kommer ett olyckligt felcitat som dessvärre brukar återges i diskussionerna kring lotsen Casper Mathesson. I Danbratt, Folke o Odenvik, Nathan: Styrsö socken, kap "Lotsarna" står på sid 371, rad 12: "Går fartyget förlorat miste lotsen livet". Detta skall vara: "Men bliver någon Kongl Majt:s farkost alldeles försatt miste han livet..."²¹ Således: Gick ett handelsfartyg förlorat fick lotsen löpa gatlopp, var det däremot fråga om örlogsfartyg ett var hans "brott" mot krigslydnaden så mycket svårare – då fick han sona med sitt liv.

1995, Ulrica Bränning, Brännö

¹ Kongl Maj:ts Stadga och Förordning Angående Fördelningen uppå Sampstel. Lotsarnas Börder och hwad Styrring dem hwar i synnerhet tilkommer, Kap XV, Stockholm den 20 Martii 1697.

² Orienteringen bygger främst på Söderberg, Kjell E G: Lotsarna på Ulvön, Kap 1, Örnköldsvik 1971.

³ Framkommer av div anteckningar i lotsrullor, KrA: Marinens rullor, ser XII.

⁴ Från en gammal beskrivning upptecknad av Hägg, Erik: Till Västindien, "Inledning", Stockholm 1949.

⁵ Från en gammal seglingsbeskrivning, upptecknad på 1800-talet av en Brännölots.

⁶ Åberg, Alf: Ostindiefararens undergång 1745, Unda Maris 1986-88, Göteborg 1989.

⁷ Andersson, Ulf: Den okände lotsen på ostindiefararen, Släkthistoriskt forum 4/92, Stockholm 1992.

⁸ Åberg, Alf: a a.

⁹ Andersson, Ulf: a a.

¹⁰ KrA: 672-1992-65, Brevsvar 1992-04-13.

¹¹ Åberg, Alf: a a.

¹² LF 1696, Kap 1 §§ 4 o 5.

¹³ Andersson, Ulf: a a.

¹⁴ Nordisk Familjebok: Gatlopp, 3:dje uppl, Stockholm 1928.

¹⁵ Från en skildring av Lundström, Evert: Konungens kapare, Helsingborg 1989.

¹⁶ KrA: Marinens rullor, ser XII, bt 1693-1764.

¹⁷ KrA: D:o D:o D:o.

¹⁸ LF 1696, Kap 1 § 1.

¹⁹ Andersson, Ulf: a a.

²⁰ Lm Gävle: N112-3:1.

²¹ LF 1696, Kap 1 §§ 4 o 5. LF 1696 = Kongl Maj:ts förordning angående lotsväsendet i Sverige och Finland, Given i Stockholm den 19 september 1696, Nytryck Stockholm 1971.